

Cumhuriyet Dönemi Maden Aramalarında Tarihi Kayıtlardan Faydalanıldığına Dair Örnekler

Examples of Using Historical Records in Mineral Exploration in the Republican Era

Ersoy Zengin¹

¹Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tunceli, Türkiye

Özet

1930'lu yılların başında ekonomide devletçiliğin uygulamaya geçmesiyle birlikte Türkiye'de sanayileşme hamlesi başlatılmış, demiryolu yapımı ve madenlerin işletilmesine hız verilmiştir. İnşa edilen demiryollarıyla birlikte yeni madenlerin işletilmesi gündeme gelmiştir. Bu aşamada yetkililer yüzyıllar önce işletilip terk edilen madenlerin incelenmesinin faydalı olacağını düşünmüşlerdir. İktisat ve Nafia Vekâletleri, Başvekâlet (Başbakanlık) kanalıyla Hazine-i Evrak Müdürlüğüne (Devlet Arşivleri Müdürlüğü) müracaat ederek Osmanlı madenleri hakkında bilgi istemişlerdir. Arşiv görevlileri Kitâb-ı Cihânnümâ ve Tarih-i Cevdet gibi eserlerin yanı sıra arşiv vesikalarından madenlerle ilgili bilgiler derleyerek gerekli yerlere ulaştırmışlardır. Bu makalede Cumhuriyet döneminde madencilik alanında tarihi kayıtların kullanıldığına dair örnekler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Dönemi, Madencilik Tarihi, Kitâb-ı Cihânnümâ, Tarih-i Cevdet.

Abstract

In the early 1930s, railway constructions and operations of mines have been speeded up with the passing of the statehood practition and the industrialization launched in Turkey. With the built railways, the operation of new mines has come to the agenda. At this stage, the authorities thought it would be useful to examine the mines that were operated and abandoned centuries ago. The Ministry of Economy and Public Works applied to the Directorate of State Archives and asked for information about the Ottoman mines. Archive officers compiled works such as Kitâb-ı Cihânnümâ and Tarih-i Cevdet, as well as information about mines from archive documents and delivered them to the necessary places. This article will examine examples of historical records used in mining in the Republican Period.

Keywords: *Republican Period, Mining History, Kitâb-ı Cihânnümâ, Tarih-i Cevdet.*

1. Giriş

Demir, bakır, altın ve kurşun gibi birçok madenin tarihte ilk defa Anadolu'da kullanıldığı bilinmektedir. (Topkaya ve Bircan, 1968). İnsanoğlunun medeniyet kurmaya başladığı eski çağlardan itibaren Anadolu'da yaşayan insanlar harp aletleri yapmak için bakır, kurşun, demir; süs eşyaları yapmak için de altın ve gümüş çıkarmışlardır. 19. yüzyılda kol gücünün yerine buhar gücünün kullanılmasıyla üretimde makineler etkin hale geldi. Osmanlı Devleti (1299-1922) bu sürece gerektiği gibi uyum sağlayamadığından birçok maden ocağı kapanmak zorunda kaldı. İşlerini kaybeden madenciler başarısızlıklarının nedenini üretim teknolojisinde çağdaşlarından geri kalmalarına değil, maden yataklarının fakirleşmesine bağlayarak daha zengin yataklar aramaya başladılar. Yeni maden yatakları arayışına giren madenciler buldukları cevher numuneleri üzerinden hükümetten maden hakları aldılar. Yeni keşfettikleri madenlerin sırf kazma gücü, odun kömürü, demirci körüğüyle işletilemeyeceğini fark eden madenciler üretimde modern teknolojiyi uygulayabilen yabancı sermayeli grup ve müesseselere maden haklarını devretmeye başladılar. (Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933; DABCA, 30.1.0.0.39.233.12.11, 1931).

Bu suretle 19. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başlangıcına kadar maden aramaları ve maden haklarını alıp satmada büyük bir hareketlilik ortaya çıktı. Hazineye kaynak sağladığı için bu hareket devlet adamlarınca desteklendi. Çok kârlı olduğu zannedilen bu hareketin % 99'u başarısızlıkla sonuçlandı. Böylece binlerce maden arama ve yüzlerce maden işletme hakkı verildi. (Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933).

Milli Mücadele'yi (1919-1923) kazanan kadro ancak iktisadi kalkınmayla gerçek kurtuluşun mümkün olacağına inanmaktaydı. Bunun için daha Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) öncesinde, 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İktisat Vekâletinin öncülüğünde İzmir'de bir İktisat Kongresi toplandı. Burada ülkenin dört bir yanından gelen çeşitli meslek gruplarının fikirleri alınarak uygulanacak ekonomi modeli belirlenmeye çalışıldı. Aynı zamanda barış görüşmelerinde etkili olacağı düşünülerek yabancı sermayeye belirli güvenceler sağlandı. (Turan, 1983).

Kongrede ele alınan konulardan biri de dünyadaki emsallerinden oldukça geri kalmış olan Türkiye madenciliği idi. İktisat Vekâletinin görevlendirdiği araştırma heyetine göre Türk sanayisi bireysel, dağınık ve kuvvetsiz bir haldeydi. Bu şekliyle toplu, uzmanlaşmış ve güçlü Batı ve Amerika sanayisiyle yarışması mümkün değildi. Bunun için sanayide bireysellikten topluluğa ve birliğe doğru gidilmesi gerekiyordu. Bu "sanayi kooperatiflerinin", "sanayi kredi müesseselerinin" ve "sanayi gayesi ile teşekkül edecek olan anonim şirketlerin" kurulmasıyla mümkün olacaktı. Bunun yanında devlet, fertlerin, kooperatiflerin ya da anonim şirketlerin üstesinden gelemeyeceği büyük sanayi kuruluşlarını tesis ederek öncülük etmeliydi. (Ökçün, 1997).

Kongre sonunda madencilikle ilgili alınan başlıca kararlar şöyleydi; mümkün mertebe yerli mühendislerin istihdamı sağlanacak, madenler milli menfaate göre işletilecek, jeoloji araştırmaları yapılarak haritalar çizilecek ve madenler üzerine düzenli istatistikî bilgiler yayınlanacaktı. (Ökçün, 1997).

Osmanlı döneminde madenciliği olumsuz etkilemiş olan maden hakları alışverişinden ibaret olan maden hareketi Cumhuriyet döneminde tekrardan canlandı. Ancak cumhuriyet hükümetleri bahsedilen maden hareketinin önüne geçerek hakiki bir madencilik politikasını hedefledi. Bunun için bir madenin işletilip işletilemeyeceğine dair gerekli araştırmalar ve yatırımlar yapılarak üretim gerçekleştirilmeye çalışıldı. Zonguldak'taki yeni kömür ocaklarının açılması ve

Ergani Bakır Madeni için yapılmak istenen demiryolu hep bu amaç uğruna gerçekleşmişti. Hazineye gelir elde etmek amacıyla hazırlanmış olan Maadin Kanununu değiştirmek için çalışmalar yapıldı. (Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933).

İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda uygulamaya konulan 10 yıllık sürede özel girişim temel sanayilerden çok, tüketim malları sanayilerine yöneldi. Batı tipi sanayi burjuvazisi yerine ticaret burjuvazisi gelişti. Özel girişim, büyük yatırımlı ve kısa sürede kâr getirmeyen, riskli girişimlerden olan madencilikten uzak durdu. Ağır sanayinin kurulabilmesi için 1932 yılından itibaren ekonomide devletçilik ilkesi uygulanmaya başlandı. Maden Tetkik Arama Enstitüsü (1935) ve Etibank (1935) gibi önemli maden işletmeleri bu yıllarda kuruldu. Birinci (1934-1938) ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planlarında (1938-1942) madencilik yatırımları önemli bir yer tutarak uygulamada başarılı oldu. Her iki planda da madencilğe önem verilmesinin başlıca sebepleri; demir-çelik ve yakıt ihtiyacının artmasıyla, krom ve bakır gibi madenlerin ihraç edilerek döviz sağlanmasıydı. (Turan, 1983).

1936 yılında gerçekleşen İkinci Sanayi Planı toplantılarında metal madenleri iki gruba ayrılmıştı. Birinci grupta işletme tesisatına girilmiş veya girilmesi mümkün olan madenler; ikinci grupta ise etütleri henüz bitmemiş olmakla beraber beş sene içinde işletilmeye başlanılabilecek olan madenler bulunmaktaydı. Birinci grupta; Ergani, Kuvarshan bakır ve Guleman krom madenleri, ikinci grupta ise Bulgardağı, Keban, Gümüşhacıköy, Gümüşhane, Akdağmadeni ve Denekmadeni gibi simli kurşun ve çinko kompleks madenleri bulunmaktaydı. Eski zamanlarda ilkel olarak işletilmiş olan bu madenler yeniden çağdaş usullere göre işletilmesi amaçlandı. Buralardaki kurşun ve çinko yataklarının verimli bir surette işletilip işletilemeyeceğini kestirmek zordu. Madenlerin değerli ya da değersiz olacağını metodik hafriyat gösterecekti. Sonuçlar olumlu çıkarsa buralardan senede 10.000 ton kurşun ve bir o kadar da çinko çıkarılması beklenmekteydi. Beş sene boyunca maden aramalarına devam edilecekti. Daha önceki zamanlarda varlığına şahit olunmuş antimonu, cıva, molibden ve magnezitin bulunacağı umulmaktaydı. Ayrıca nikel, kobalt, vanadyum, alüminyum gibi daha önce mevcudiyeti bilinmeyen ancak keşfedilmesi imkân dâhilinde olan madenlerin işletilmesi için de kredi ayrılmıştı (İnan, 1989). 1930'lu yıllarda madencilik politikası incelendiğinde eskiden işletilmiş madenlere bir yöneliş olduğu görülmektedir. Madencilikte yaşanan gelişmeler yeni maden ocakları açma isteğini kamçulamıştır. Bu dönemde yetkililer Devlet Arşivleri çalışanlarından eski madenlerle ilgili bilgiler istemişlerdir.

2. Maden Aramalarında Tarihi Kayıtlardan Faydalanma

Türk madencilik tarihinde üzerinde yeterince durulmayan konulardan birisi de madenlerin nasıl keşfedildikleridir. Ergani bakır veya Zonguldak kömür madenleri gibi Osmanlı döneminde işletilip Cumhuriyet dönemine kadar kullanımda kalmış olan madenler varlığı biliniyor Cumhuriyet döneminde işletilen başlıca madenlerdir. Ergani bakır madenlerinin zaman zaman kesintiye uğrasa da eski çağlardan beri kullanımda olduğu bilinmektedir. Bunun yanında Guleman krom madeninin keşfinden olduğu gibi uzmanların cevher örneklerine rastlayıp, bölgeyi iyi bilen kişilere numuneler göstererek başarılı keşifler yaptıkları bilinmektedir.¹ (Guleman, 1938).

¹Abdullah Hüsrev Guleman 1915 yılında Ergani Bakır Madeni'nde müdürlük görevini ifa ederken krom cevherine tesadüf etmiş ve bölgeyi iyi tanıyanlara krom numunelerini göstererek bölgede bu taşların bulunduğu yerlere götürmelerini istemiştir. Yapılan araştırma sonucunda Guleman köyü yakınındaki ana yataklar keşfedilmiştir. Bkz. (Guleman, 1938).

Madenlerin ülke ekonomisi için önemli bir kaynak olması, madenlere olan talebin artması bunun yanında maden keşiflerinin oldukça zor olması gibi faktörler cumhuriyet hükümetlerinde önceden işletilmiş tarihi madenleri bulma isteğini doğurmuştur. Eskiden işletilip terk edilen madenlere ise ancak tarihi kayıtlarla ulaşmak mümkün olmuştur.

Arkeologların, definecilerin ve maden arayıcılarının tarihi kayıtlara müracaat ederek başarıya ulaştıklarının birçok örneği bulunmaktadır. Yüzyıllar önce yaşamış bir uygarlığın kalıntılarına, bırakmış oldukları değerli madenlere ya da maden arayıcılarının daha önceden işletilmiş maden yataklarına ulaşmada tarihi kayıtlar rehberlik etmişlerdir. Bunların en bilinenlerinden bir tanesi Heinrich Schliemann'ın (1822-1890) Homeros'un yazmış olduğu İlyada ve Odysseia destanlarından faydalanarak Troia antik kentini bulma çabasıdır. (Duçhéne, 2005; Homeros, 1975). Bunun yanında Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi², Kâtip Çelebinin Kitâb-ı Cihannümâsi³ ve Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet'i⁴ gibi eserler tarihi madenler hakkında bilgi veren başlıca eserler olarak sayılabilir.

Demiryolu ve madencilik işletmeciliği faaliyetleri birbirini destekleyen iki sektördür. Her iki sektöründe hayatta kalması birbirine bağlıdır. Madenler ancak demiryolu şebekesinin kendilerine yaklaşmasıyla önem arz etmektedirler. İster çıkarıldığı yerde isterse başka bir yerde işlensin bir madenin işletilebilmesi için nakliye maliyetinin düşük olması gerekmektedir. Maden yerinde işlenecekse cevherin ergitilmesi için gerekli kömürün işletim sahasına, başka bir yerde işlenecekse cevherin işleneceği fabrikaya ucuz bir şekilde nakledilmesi önemlidir.⁵ Bunun yanında madenler demiryolu taşımacılığında önemli bir paya sahiptirler. Yani demiryollarının kârlı bir şekilde işletilmesi de madenlere bağlıdır. Bundan dolayı demiryolu güzergâhlarının maden ocaklarının yakınlarından geçmesi zorunluluktur. Cumhuriyet hükümetleri hem madenleri işletebilmek, hem ulaşımı kolaylaştırarak ticareti geliştirmek hem de vatan savunmasını gerçekleştirebilmek için demiryolu yapımına önem vermişlerdir.

Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk (1881-1938) ülkenin biran önce demir ağlarla örülmesini arzuluyordu. Kurulan hükümetler de bu hedef doğrultusunda çalışmışlardır. Başbakan İsmet İnönü 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nde bile demiryolu hat yapımını durdurmamıştır. 1930 yılında açılan Serbest Cumhuriyet Fırkası, halka ağır vergiler yüklediği için İsmet Paşa'nın (1884-1973) demiryolu politikasını eleştirmiştir. Tüm eleştirilere rağmen hükümet bu politikadan vazgeçmemiştir. 1930'lu yılların önemli hedeflerinden birisi de ilk defa yerli müteahhit ve sermaye ile tamamlanacak olan Sivas-Erzurum demiryolu hattının tamamlanmasıydı. Bu hattın güzergâhı tartışma konusu olmuştur. Yetkili mühendisler hattın güzergâhı için iki seçenek sunmuşlardır. Bunlardan birincisi Sivas-Zara-Erzincan-Erzu-

²Seyahatnâme; Evliya Çelebi (1611-1684) tarafından 10 cilt olarak yazılmıştır. Seyahatnâme; Evliya Çelebi'nin 1630-1681 yılları arasında Osmanlı topraklarıyla komşu ülkelere yaptığı seyahatleri içermektedir. Eserde gezilen yerlerin geniş bir coğrafi panoraması verilmiştir. Bkz. (Tezcan, 2009).

³Kitâb-ı Cihannümâ; Katip Çelebi (1609-1657) tarafından 1648 yılında yazılmaya başlamıştır. Kâtip Çelebi'nin asıl adı Mustafa'dır. Ulema arasında Kâtip Çelebi, Divân-ı Hümayun mensupları arasında Hacı Halife olarak bilinmektedir. Kitâb-ı Cihannümâ, Osmanlı ülkelerinin ilk sistematik coğrafya kitabıdır. Bkz. (Gökyay, 1993).

⁴Tarih-i Cevdet; Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) tarafından 12 cilt olarak yazılmıştır. Eser 30 yılda (1854-1884) tamamlanmıştır. Tarih-i Cevdet, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar ki olayları içermektedir. Döneminin tarihçilerinden farklı olarak Avrupa tarihine önemli bir yer ayırmıştır. Ayrıca dili sadedir. Dönemi anlatan en önde gelen kaynaklardandır. Bkz. (Arıkan, 2011).

⁵Nakliye imkânsızlığından dolayı kapanmak zorunda kalan Ergani bakır madeni için Bkz. (Zengin, 2018).

rum; ikincisi ise Sivas-Divriği-Erzincan-Erzurum güzergâhlarıydı. Divriği güzergâhında arazi sarp ve kayalık olması dolayısıyla Nafia Vekâleti, Zara istikametinden hattın geçişini uygun bulurken Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak (1876-1950) askeri kaygılarla hattın daha güneyden, Divriği istikametinden geçmesini istiyordu. Hatların güzergâhı belirlenirken eskiden beri ekonomik bakış açısıyla askeri düşünce çatışmakta ve sonunda askeri kaygılar hep galip gelmekteydi. 1930-1933 yılları arasında Nafia Vekili bulunan Hilmi Uran (1886-1957) hatıralarında Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmakla hattın güzergâhı üzerine yaptığı konuşmayı şu şekilde aktarmaktadır;

“Hiç unutmam, son kararı vermesi için bir gün güzergâh haritalarını ve bana verilen rakamlarla lüzumlu malumatı alarak merhum Fevzi Çakmak’a gitmiş ve iki ayrı güzergâhın muhtemel maliyetlerini inşa kolaylık ve zorluklarını kendilerine harita üzerinde anlatmıştım. Merhum beni sükûnetle ve sabırla sonuna kadar dinlemekle beraber, hattın güney istikametinden geçmesi gerektiğini ifade etmişti. Anlaşıyordu ki, bu hususta kararlıydı ve fikrini değiştirmek kâbil değildi. Ben de kendisini dinledikten sonra, hattın güneyden geçirileceğini söyledim ve ayrılmak üzere haritaları derleyip toplamaya başladım. Bu sırada Mareşal yanıma sokuldu ve kendisine has olan neşeli ve keyifli haliyle bana, ‘Hiç tereddüt etme, bu hat güneyden geçmekle göreceksin çok daha ekonomik olacaktır; ben Cihannüma’da okudum, o taraflarda demir madeni varmış’ dedi. Hakikaten hat, bugün aralıksız Karabük’e taşınan Divriği demir madeninin yanından geçmiş bulunuyordu.” (Uran, 2008).

Hilmi Uran’ın vermiş olduğu bilgiler Cumhuriyet dönemi madencilik faaliyetlerinde tarihi kayıtların dikkate alındığını ortaya koymaktadır. Tarih şuuruna sahip bir devlet adamı olan Mareşal Fevzi Çakmak haklı çıkmış ve demiryolu güzergâhını belirleyen memur heyetleri Divriği’de mühim bir manyetik gayri tabilik mevcudiyetini tespit etmişlerdi. 1937 baharında Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü V. Kovenko’nun başında bulunduğu bir heyeti bölgede araştırma yapmak üzere görevlendirdi. Heyetin yapmış olduğu çalışmalar sonucunda o tarih için Türkiye’nin bilinen en büyük demir yatakları keşfedildi. (Kovenko, 1937).

16 Temmuz 1936 tarihinde Devlet arşivlerinde çalışan Tasnif Heyeti Başkanı Fethi Umar *“Maden arayan heyetlere ve ülkeye bir faydası olacağı düşüncesiyle”* Başvekâlet Makamına Kiği’da bulunan demir madeni hakkında bilgi verdi. F. Umar sunduğu yazıda; *“7 Temmuz 1817 tarihli bir evrakta Erzurum’a bağlı Kiği kazasında bir demir madeninin bulunduğunu, bu madenden alınan örneklerin tahlil sonuçlarının İsveç ve Samakocuk’taki⁶ demir madenlerinden daha zengin olduğunu belirtmekteydi. Osmanlı Devleti burayı doğu bölgesindeki kale ve istihkâmlarda bulunan topların mühimmat ihtiyacını karşılamak için işletmeye açmıştı. Buraya amele, usta ve gerekli alet-edevat hazırlanıp gönderilmiş, kalıplar için Ergani’de bulunan madenden bakır istenmişti. Ancak Kiği’da ortaya çıkan bazı karışıklıklar neticesinde üretim kısmen sekteye uğramıştı. Kırkkili civarında bulunan ve Demirci köyü olarak anılan bu madenden elde edilen demirle tersane ve kalelerin ihtiyaçları temin edilmişti. Burada çalışan usta, kimyager gibi personelin tamamının Türk olması da ayrıca dikkat çekmekteydi.”*

⁶Samakocuk Kırklareli, Demirköy’ün 4 km güney doğusunda bulunmaktadır. Samakocuk, 17. Yüzyılın sonlarında demir üretmek, ordu ve donanmasının yuvarlak (humbara) ve gülle ihtiyacını karşılamak için kurulmuştur. Bkz. Danışman, H. Günhan ve diğ., 2012). 1838-1839 yılında İngiltere’den uzman getirilerek burada demir üretiminde modernleşme sağlanmaya çalışılmıştır. Bkz. (Yıldız, 2009). Ancak istenilen başarı sağlanamamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus-Harbi’nde maden tahrip edilmiştir. 1899 yılında Dominik Faven isimli mühendisle birkaç memur dökümhanenin yeniden faaliyete geçmesi için görevlendirilmişse de bu teşebbüsten de bir sonuç alınamamıştır. Bkz. (Zengin, 2015).

Vesikalarda bahsedilen maden bulunup işletmeye uygun olduğu tespit edildiği takdirde doğuya doğru uzanmakta olan Fevzipaşa-Diyarbakır tren hattı için gerekli olan raylar, traversler ve diğer demir aksamın bu madenden elde edilen demir cevherinden üretilebileceği ve madenin işletilmesiyle bölge halkının burada istihdam edilebileceği ifade edilmekteydi. Ayrıca Fethi Umar geçmişte Erzincan'da görev yaptığı dönemde Tercan'da petrol, Erzurum'da ise kömür madenlerinin bulunduğunu işittiğini Başvekâlet Müsteşarlığına bildirdi. (DABCA, 30.10.00.00.176.276.5, 1936).

1955 tarihinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanları Kitâb-ı Cihânnümâ ve Tarih-i Cevdet'ten Divriği, Kuruçay, Keban madenleriyle ilgili alıntılar yaparak Başvekâlet'e sundular (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955). Cihannüma'dan Divriği demir madenleriyle ilgili bilgilerin 1955 yılında derlenip sunulmasını anlamlandırmak oldukça güçtür. Bilgiyi veren memurun Divriği madenlerinin 1938 yılından beri işletildiğini bilmemesinin imkânı olmadığı düşünüldüğünde Divriği'de keşfedilmemiş yeni yerlerin olabileceği düşüncesiyle sunulmuş olabileceği hatıra gelmektedir. Arşiv görevlileri Kâtip Çelebi tarafından yazılmış olan Cihannüma adlı eseri inceleyerek Divriği'de bulunan demir ve mıknatıslı çelik madeni hakkında şu bilgileri vermişlerdir; (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; (Kâtip Çelebi, 2009).

“Bu nehir tarafında olan dağ mukabilinde olan dağ kemerinde bir eski harap kal'a vardır ki şehir kala'ası hizasına yakındır ve ol dağın ardında canib-i şarkisinde Kesme⁷ nam bir kâfir karyesi vardır ve dağın ol canibi safi demir cevheridir. Yer yer hafr (kazma) edilip firavan (bol) demir hâsıl olur, beğler mahsulüdür. Ve onda garp ve şimalde yine ana mukabil ve karip (yakın) bir cebelde (dağda) mıknatısı haceri madeni vardır. Âli mıknatıs olur...”

Buna göre nehir kenarında bulunan ve şehir kalesine yakın olan eski kalenin doğusunda Kesme isimli gayrimüslim köyü civarında demir madeninin bulunduğu, burası kazıldığında bol miktarda demir cevherine ulaşılacağı, batı ve kuzeyde ise mıknatıs madeni bulunduğu bildirilmektedir.

Yine Cihannüma'dan derlenen bilgilerle Erzincan'ın Kuruçay vadisi Ranik Urla kazasına iki saatlik bir mesafede gümüş madeninin bulunduğu, buraya Gümüşhane de denildiği, burada altın, gümüş ve bakırın çıkarıldığı, buranın bir emin tarafından idare edildiği bildirilmektedir. (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955) ; (Kâtip Çelebi, 2009).

Cevdet Paşa'nın yazmış olduğu Tarih-i Cevdet isimli eserden yapılan alıntılarda ise Keban madenlerinin doğru işletildiği takdirde buradan çıkarılan altın ve gümüşün hazineye sağladığı büyük katkıya dikkat çekilmekteydi (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955).

Belgede; I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde yaşanan Osmanlı-Avusturya-Rusya harplerinin devleti büyük bir mali sıkıntıya düşürdüğü ifade edilmekteydi. Bu dönemde Keban Madeninde 30-40 seneden beri görülmemiş bir şekilde altın cevherinin çıkarılmaya başlandığı, cevher işleyen fırınların birkaç kat arttırıldığı ve devlet hazinesine önemli bir katkı sunduğu bildirilmekteydi (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; Ahmet Cevdet Paşa, 1972).

⁷Osmanlı Devleti'nin 1548 yılında yaptığı tahrir göre Divriği'de bulunan Kesme köyünde 10 demir fırını bulunmaktaydı.

Bkz. (Gülsoy, 1991).

Yapılan başka bir alıntıda ise Osmanlı Devleti'nin madenlerden yeterince faydalanamadığı vurgulanarak madenlerin kötü idaresi hakkında bilgiler verilmiştir. Belgede; Osmanlı Devleti'nde her türlü kıymetli madenin bol bulunduğu ancak bunların kötü yönetimi dolayısıyla kapanmaya mecbur kaldığı bildirilmektedir. Eski zamanlardan beri madenler civarında bulunan köy ahalisinin odun, kömür temin etmek gibi yükümlülükleri/angaryaları bulunmaktaydı. Köylü yükümlülüklerine karşılık Maden Emni'ne belli bir miktar bedel ödemekteydi. Maden Emni'leri, madenleri usulü dairesinde işletmek yerine ahalden fazla miktarda bedel alıp üretime önem vermemekteydi. Bu durum ahalinin şikâyetine sebep olmaktaydı. Maden emni merkeze düşük oranlı gümüş ve altın yollayarak madende üretim yapmanın kârsız bir iş olduğunu, harcının borcunu kurtarmadığını ileri sürerek madenin kapanması gerektiğini ileri sürmekteydi. Ergani, Keban, Gümüşhane, Bereketli, Bozkır madenleri bu şekilde kapanmaya yüz tutmuştu. Madenlerin işletilmemesi sonucunda Darphane sikkenin vezin ve ayarını düşürmek zorunda kalıyordu. Madenlerin işletilmemesinden kaynaklanan olumsuz duruma birçok devlet adamı itiraz ederek yükümlü reyanın ezilmeden madenlerin işletilmesini istediler. Devletin toprağındaki altın ve gümüşü çıkardığı takdirde güçleneceği ifade edilmektedir. (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; Ahmet Cevdet Paşa, 1972).

Tarih-i Cevdet'ten yapılan başka bir alıntıda da; Maden-i Hümayun kazalarında Ömerkanlı aşiretinin ahaliye zulmettiği ve bundan dolayı büyük gelir sağlanan madenlerin işletilemediği, bunun için Palu ve Eğil hâkimlerine, Kiğı beyine, Çarsacak ve Çapakçur voyvodalarına ve Ergani zabıtine emir verilerek Ömerkanlı aşiretinin zorbalığına son verilmesi isteniyordu. (DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11, 1955; Ahmet Cevdet Paşa, 1972).

3. Sonuç

1930'lara kadar ekonomide uygulanan liberal politikanın beklenen başarıyı sağlayamaması ve 1929 Dünya Ekonomik Bunalımının yarattığı etkiyle ekonomide devletçilik politikası uygulanmaya başlamıştır. Devletçilik politikasıyla genç Cumhuriyet sanayileşme hamlesini başlatmıştır. Bu dönemde demiryollarının ve madencilik geliştirilmesi hükümetler için önemli bir hedef olmuştur. Hem demiryollarının hem de madenlerin kârlı bir şekilde işletilmesi bunların birbirlerine yakın olmalarını zorunlu kılmaktaydı. Bundan dolayı demiryolu güzergâhlarının belirlenmesinde maden yatakları belirleyici olmuştur. Cumhuriyet bürokrasisi demiryolu güzergâhını belirlerken tarihi kayıtları dikkate almıştır. Sivas-Erzurum demiryolu güzergâhı belirlenirken hattın daha ekonomik olan Zara'dan değil de Divriği'den geçmesi ve burada o zaman için Türkiye'nin en zengin demir yataklarının bulunması Kâtip Çelebi'nin 17. yüzyılda yazmış olduğu Cihannüma isimli eseri vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

1930'lu yıllarda madencilik alanında yapılan atılım yetkilileri geçmişte işletilmiş madenleri araştırmaya sevk etmiştir. İktisat ve Nafia Vekâletleri zaman zaman Hazine-i Evrak Müdürlüğü'nden (Devlet Arşivleri Müdürlüğü) Osmanlı döneminde işletilmiş madenler hakkında bilgiler istemiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda Kiğı'da bir demir madeninin eskiden işletildiği belirtilerek bu madenin Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattının inşası için gereken demiri sağlayabileceği ve bölge halkına iş imkânı sunabileceği bildirilmiştir.

Arşiv görevlileri Kitab-ı Cihannüma ve Tarih-i Cevdet gibi eserlerden alıntılar yaparak eskiden işletilmiş Kuruçay, Keban, Divriği madenleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Keban madenlerinin doğru işletildiği takdirde hazineye geçmişte büyük katkı sağladığı, madenlerdeki kötü yönetimin madencilik bitme noktasına nasıl getirdiği, madenlerin işletilmemesinin ekonomide ortaya çıkarıldığı büyük zarar ve madenler işletilmeden devletin güçlenemeyeceğine dair bilgiler verilmiştir.

Kitâb-ı Cihannüma, Tarih-i Cevdet, Seyahatnâme ve diğer kaynaklarda Türkiye madenleriyle ilgili daha başka bilgilerin de bulunduğu dikkate alındığında taramalarda tesadüf edemediğimiz bu tarz belgelerin var olabileceğini ileri sürebiliriz. Bunun yanında dikkat çeken bir diğer husus ise tespit edilen belgelerde yapılan alıntıların Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki madenler hakkında olmasıdır. Bu ise 1930'lar'da Doğu Anadolu'da demiryolu hatlarının inşası sonucunda bölge madenlerinin işletilme imkânının sağlanmasıyla açıklanabilir.

M.Ö. 7.000'li yıllardan 20. yüzyıla kadar Anadolu'da çeşitli medeniyetler tarafından birçok maden ocağı işletilmiştir. Her medeniyet kendisinden önceki medeniyetin madencilik tecrübelerinden faydalanmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde, yapılan sanayi atılımıyla geçmişte işletilmiş madenlere ilgi artmıştır. İncelenen dönemde bürokrasinin yeni keşifler yapmak için geçmişteki madencilik tecrübelerini dikkate aldıkları açık bir şekilde izlenebilmektedir.

NOT: Bu çalışma 3. Türkiye Tarihi Madenler Konferansı Bildirileri kitabında yer almıştır.

Kaynaklar

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (DABCA)

DABCA, 30.1.0.0.106.665.8.11. (27 Temmuz 1955).

DABCA, 30.10.00.00.176.276.5. (16 Temmuz 1936).

DABCA, 30.1.0.0.39.233.12.11. (1931).

Kitap ve Makaleler

Ahmet Cevdet Paşa, 1972. Tarih-i Cevdet, Hikmet Neşriyat, İstanbul, C.1, s. 934, C.3, s.1450, C.5, s. 2327.

Âli İktisat Meclisi Raporları, 1933., “Madenlerimizden En İyi Surette İstifade Şekli Nedir?”, Ankara, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 5, 5-6.

Arıkan, Z., 2011. “Tarih-i Cevdet” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 75-77.

Danışman, H. Günhan ve diğ., 02-04 Karabük April 2012. “Kırklareli, Demirköy'de Osmanlı Dönemi Demir Dökümhanesi'nde Çok Disiplinli Endüstri Arkeolojisi Projesi”, International Iron & Steel Symposium, s. 320-321.

Duçhéne, H., 2005. Troia Hazinesi veya Schliemann'ın Düşü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 42-47.

Gökyay, O.Ş., 1993. “Cihannümâ” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 7, s. 541-542.

Guleman, A.H., 1938. “Madencilik Hayatımdan Birkaç Hatıra”, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Mecmuası, Yıl: 3, Sayı 4, s. 29-30.

Gülsoy, E., 1991. XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazâsı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, s. 54-55.

Homeros, 1975. İlyada, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul, s. 22-23.

İnan, A., 1989. Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936, TTK Yayınları, Ankara, s. 51-54.

Kâtip Çelebi, 2009. Cihannüma, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 323, 625.

Kovenko, V., 1937. “Divrik Demir Yatağı”, Maden Tetkik ve Arama Mecmuası, , Sayı 9. s. 34.

Ökçün, A. G., 1997. Türkiye İktisat Kongresi, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, s. 61, 440-441.

Tezcan, N., 2009. “Seyahatnâme” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, s. 16-19.

Topkaya, M., Bircan, A., 1968. “Türkiye Madenciliğinin Tarihçesi”, Bilimsel Madencilik Dergisi, Yıl:, C:7, Sayı 3, s. 170-174.

Turan, M., 1983. “Madenciliğimizin Tarihsel Gelişimi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.5, İletişim Yayınları, s. 1326, 1330-1332.

Uran, H., 2008. Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 208-209.

Yıldız, G., 2009. Neferin Adı Yok, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 460.

Zengin, E., 2018. “Ergani Bakır Maden-i Hümayûnu (1900-1918)” , Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Haziran, 22 (2), s. 954.

Zengin, E., 2015. Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 200-201.

Ekler

İstanbul, 9/7/1936

Başvekeâlet
Hazinei Evrak

Sayı: 7

Başvekeâlet Hazinei Evrak
Muavinliğine

22 Şaavan 1232 tarihinde cereyan eyliyen bir muamele vesikasında Erzurum sancağında Kığı kazası oahilinde bir demir madeni bulunmuş ve bunun tahliledilerek İseveç madeninden daha âlâ ve Samakocuk madeninin fevkinde bulunduğu ve mezkûr Kığı madeninin işletilerek çark için iktiza eden top yuvarlakların buradan temini kararlaştırıldığı hatta oraya amele, usta ve alât ve edevat tertip edildiği ve Ergani madeninden kalıblık için de bakır ihzarına teşebbüs olduğu ve ancak Kigide zühreden bazı karışıklıklar üzerine işin kısmen sekteye ugradığı anlaşılmaktadır. Kırkkili civarında bulunan ve halen Demiroi Köyü namı verilen mahaldeki madenden bütün devlet tersanelerinin ve kalelerinin ihtiyaçları temin olduğu da tarihimizde meşhul değildir. Fakat bu Kığı madeninin kıymeti Samakocuk hatta İseveç madenlerinin fevkinde bulunduğu gösterilmesine nazaran kayda şayandır. Bu ve sair madenlerde ustaların, çarhısilerin, kimyagerlerin hep Türk olmaları da ayrıca ve iftiharla dikkâte alınacak hususlardandır. Maden taharri eden Heyetlere ve memlekette bir hizmet olur düşüncesiyle arzı keyriyet eylerim. saygılarımla beraber.

Başkan

F. Umar

030 10 120715 2

Belge-I: Tasnif Heyeti Başkanı'nın Kığı Madenleri Hakkında Başvekeâlete Sunduğu Bilgi.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

DİVRİK DEMİR ve MİKNATISLI ÇELİK MADENİ

"Cihannüma" Sahife 625

satır 4

(Bu nehir tarafında olan dağ mukabilinde olan dağ kemerinde bir eski harap kal'ası vardır ki çehir kal'ası hisasına yakındır, ve o dağın ardında canibi çarkisinde Kesme nam bir kafir karyesi vardır ve dağın ol canibi safi demir cevheridir. Yer yer hafredip firavan demir hasil olur, beğler mahsulüdür. Ve anda garp ve çimalde yine ana mukabil ve karip bir oebel de mknatisi haceri madeni vardır. Alış mknatis olur)

"Cihannüma" Sahife 323

satır 27

(Kırucay vadi'si Ranik Urla bir müteber kasadır. Kurbunda madeni gümüş olmakla gümüşhane da bi derler. İki saatlik maden uzak olmağıla hala maden kurbunda bir acın ve mamur kasaba ihdas olunmuştur. Bu madenin ümura mızası ve emini vardır. Bunda altın gümüş ve muhas çıkarılmaktadır.)

KEBAN ALTIN MADENİ

KEBAN ALTIN MADENİ

Cevdet Paşa Tarihi

cilt 4

sahife 93

satır 16

(Sefer hengamında naktin killeli emri tabii olmağın maliyeci müseyaka çekilmekte iken, Keban madeninde oğuz kırk seneden beri görülmeyen maddar cevherler bulunup canibi miriye killi menafii ait olacağı maden emini der'aliyeye tahrir ve munesini irsal etmeğın badii inşirak olduğı halde hemen evvelkinden birkaç kat ziyade furunlar işletilerek devri Hamidi Hanide hemus fındıklı tabir olunan altın kat'olunmuşken bu def'a güzel fındıklı rubiyeleri kat'ına mübaseret kılınmış idüğü Edip tarihinde musarrahtır....)

030 01 106 665 8